

ПРОГРАМНІ ОСНОВИ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.

У статті ідеться про вирішення національного питання єврейськими політичними партіями в 1917 – 1918 рр. Проблема досліджується на основі політичних програм.

Ключові слова: політичні партії, національні меншини, автономія.

Marina Tunik.. Basics programs of Jewish political parties and the issue of national minorities. This is article about decided national questions by Judaic political parties for 1917 – 1918 years. The problem is investigated on the basis of political programs. Key words: political parties, national minorities, autonomy.

Дослідження теоретичних і практичних проблем статусу національних меншин є актуальною темою для більшості країн світу, в яких у зв'язку з різними історичними обставинами сформувався полікультурний склад населення.

Історія зафіксувала різні варіанти врегулювання цього питання, але оптимальної можливості розв'язання цієї проблеми не знайдено і донині.

Права національних меншин у площині етнодержавознавства вивчали В. Нікітюк, Ю. Римаренко, М. Панчук, О. Рафальський, В. Євтух. Певні аспекти в історичному та політологічному руслі досліджувалися І. Курасом, О. Майбородою, О. Найманом, Г. Кривошиєю та іншими.

Враховуючи особливості попередніх робіт, *мета* статті полягає у теоретико-методологічному осмисленні та виявленні закономірностей діяльності єврейських політичних партій і рухів, з'ясування специфіки політичних об'єднань національних меншин на прикладі українських євреїв.

Наприкінці XIX – початку XX ст. світова суспільна думка прийшла до розуміння того, що принцип «одна нація – одна держава» є утопічним, тому що моноетнічних територій уже на той час не існувало і треба було підкорюватися суспільно-політичним реаліям.

Свою концепцію вирішення національного питання запропонували К. Маркс та Ф. Енгельс. Вона зводилася до принципу інтернаціоналізму (самовизначення), що втілювався

у гаслі: «Пролетарії всіх країн, об'єднуйтеся!» [1, с. 259]. Звернули свою увагу на те, що національні відносини мають конкретно-історичний характер і зумовлюються суспільним і державним устроєм, в якому відносини націй і народів впливають на суспільні процеси і боротьбу класів. Вирішення національного питання вбачали в наданні національної незалежності колоніальним народам. Що ж до інших поліетнічних держав, то ідеологи марксизму тут лукавили, надаючи пролетаріату цих країн роль визволителів колоніальних народів, не зазначаючи, як вирішити долю народу, з якого вийшов цей пролетаріат. До того ж, ігнорування етнічних особливостей полегшує завдання управління країною, що, в свою чергу, є перевагою у контролі над великими територіями.

Усвідомивши факт виникнення національної проблеми, пов'язаної зазвичай із соціально-економічними проблемами, спонукало засновників марксизму до висновків про його підпорядкованість питанню стосовно соціально-політичного прогресу і можливість його повного усунення з життя людей по мірі ліквідації соціального гноблення, на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права націй на самовизначення аж до відокремлення, право на добровільне об'єднання, взаємоповаги і взаємодопомоги.

Принциповий методологічний переворот у змісті прав національних меншин та способів їхнього захисту зробити австромарксист, які замінили патерналістсько-ліберальну охорону меншин визнанням їх колективними суб'єктами права [2]. Згідно з цією концепцією конституційне проголошення національної рівності не надавало правові гарантії національної свободи, тому що не визначало суб'єкта проголошення прав.

Теоретично ж обґрунтували закріплення прав національних меншин, а точніше кажучи, запропонували програму автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць головні ідеологи австромарксизму К. Реннер та О. Бауер. Використовуючи марксистський понятійний апарат, виступили проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагуючи ідею кооперації класів [3, с.39]. Вони запропонували модель національно-персональної автономії, яка передбачала входження індивіда у будь-яку спільність на добровільній, персональній засаді. Ця автономія мала назву екстериторіальної або культурної. Екстериторіальна тому, що

не прив'язується жорстко до території, культурна, тому що її компетенція зазвичай обмежується культурою.

Безпосередньою соціальною силою, яка реалізує ці принципи, є етнополітичні еліти. Така ідея була підхоплена суспільно-політичними діячами багатонаціональної Росії початку ХХ ст. Вона ввійшла у програми багатьох національних та загальноросійських партій ліберального, народницького і соціально-демократичного (меншовики) напрямів [4, с.17]. Лише більшовики відкидали її, вбачаючи загрозу розколу революційного руху за національним принципом. Лідери РСДРП(б), спершу Й. Сталін у статті «Марксизм і національне питання» називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму (приводом стало визнання меншовиками національно-культурної автономії євреїв), її установи – безсилимими в наш час і непотрібними в майбутньому [5, с. 320 – 347]. Підтримав дискусію на цю тему і В. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання», розкривши ідейну основу і зміст культуро-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи. Застосування на практиці цих ідей означало б зраду марксистській ідеології і підпорядкування буржуазному націоналізму, що суперечило ідеям марксизму про злиття націй. Саму можливість існування культурно-національної автономії В. Ленін називав дурненькою, дурістю, реакційною, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [6, с. 127 – 133, 167 – 171]. Й. Сталін, як і В. Ленін, розрізняв існування соціалістичних і капіталістичних націй, надаючи, як відомо, перевагу першим. Характер відносин між соціалістичними націями мав базуватися на принципі пролетарського інтернаціоналізму. Перемога соціалізму, в свою чергу, створить умови для злиття націй [7].

У першій чверті ХХ ст. вищезазначені теоретичні концепції частково були основою програми як українських партій, так і партій національних меншостей. Однією з таких меншостей були євреї.

Єврейська народність за кількістю посідала значне місце серед нацменшин України. Наприклад, згідно з переписом, проведеним Київським міським статистичним бюро в 1917 р. громадського населення в м. Києві нараховувалось 467,591, з них євреїв 87,237 чоловік [8]. Незважаючи на таку чисельність, євреї ж були і найбільш обмежені в правах. Цьому

сприяла політика Російської та Австро-Угорської імперій, спрямована асиміляцію або витіснення з країни [9, с.14]. У XVIII – XIX ст. на євреїв поширювалася заборона їх вільного пересування – «смуга осілості» та економічна причина, а на початку XX ст. політична – участь у революційній боротьбі.

Кожна єврейська політична та громадська організація Росії намагалася по-своєму відстоювати інтереси свого народу. Так сталося і з єврейською меншістю на території України в 1917 – 1918 рр. У тогочасній політиці активно брали участь Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП), Бунд, Єврейська соціал-демократична робітничка партія (ЄСДРП) Поалей-Ціон та Сіоністські організації, вони і репрезентували інтереси своєї меншості.

Серед єврейських партій однією з найчисельніших за кількістю членів був *Бунд* [10]. Ідеологи партії не мали єдиного погляду на вирішення національного питання. Одні були прихильниками національно-персональної автономії, інші, відкидали цей напрям, пояснюючи тим, що треба ширше підходити до цього питання, а не виходити з ситуації, яка склалася в цей момент – потрібно ставити визначені політичні умови [11]. На практиці ж представники Бунду О. Золотарьов, М. Рафес стояли на позиціях захисту збереження цілісності революційного фронту, і тому прагнення українських партій скликати Українські Установчі збори не знайшло підтримку серед бундівців.

У програмі Бунду зазначалося, що в інтересах спільної класової боротьби Росія повинна залишитися цілісною і нероздільною. Але в межах держави має існувати право вільного розвитку культурних осередків. Повноцінна діяльність забезпечувалася рівноправ'ям мов, національною і національно-культурною автономією, законодавчим захистом прав національних меншостей. Головний фактор реалізації програми – повне рівноправ'я всіх громадян, незалежно від їх національності та суспільного стану [12]. Погляди ЦК на розв'язання цієї проблеми збігалися з осередками партії на місцях. Так, під час на Південній окружній конференції Бунду в серпні 1917 р. позитивно оцінено прагнення ЦР до національно-територіальної автономії, вирішення національного питання всередині України, зокрема єврейського. З їхнього боку прийнято рішення всім організаціям партії в Україні вести активну діяльність під час виборчої кампанії

як в Земства, так і в Установчі збори за подальший розвиток автономії України за умови надання національним меншостям права на національно-культурну автономію. Представникам партії в Генеральному секретаріаті та Центральній Раді доручено під час обговорення статуту автономії відстоювати цю форму самоврядування української нації. Схвалено їх тактику, яка мала певні нюанси, але, як зазначив голова зборів Абрамович, «відповідає ідеї робітничої інтернаціональної солідарності та об'єднанню всіх народів, що живуть в Україні» [13].

Кардинально змінилися погляди на автономію після перевороту у Петрограді. Ознайомившись з III Універсалом ЦР, ЦК Бунду погодився з втіленням в життя ідеї обласної автономії, що, на їх думку, призвело б до збереження демократичного устрою і прискорило завершення громадянської війни. Вони вважали, якщо виходити з принципу права націй на самовизначення, існування УЦР та Генерального секретаріату як органів крайової влади відповідає нормам російської демократії. Забезпечити права національних меншин при обласних автономіях передбачалося через створення для них органів культурно-національної автономії. Вирішення національного питання не повинно обмежуватися тільки межами автономії, а має узгоджуватися і з інтересами всієї держави. Це стосувалося, наприклад, питання про Донецький кам'яновугільний басейн, яке повинно виноситися на Всеросійські установчі збори [14].

Або, зокрема, Одеси. Де Одеська організація Бунду прийняла резолюцію, в якій: 1) Херсонська губернія мала бути включена до Української автономної; 2) визначення офіційного статусу мови покладалося на місцеве самоуправління; 3) а культурно-національна автономія гарантувала б права національних меншин [15].

Проголошення Української Народної Республіки посилило принципову незгоду Бунду з політикою Центральної Ради і Генерального секретаріату, тому що, за їх поясненням, їх рішення порушувало цілісність Росії і через те партія не може брати на себе відповідальність за діяльність уряду УНР. На знак цього член Генерального секретаріату О. Золотарьов вирішив покинути пост Генерального секретаря [16].

Хоча основні положення програми партії збігалися з позиціями РСДРП, у подальшому, після повалення Цен-

тральної Ради, Бунд не підтримав і більшовиків, ставши на спільну платформу з російськими партіями за побудову федеративної Росії.

Єврейська соціал-демократична робітничка партія прагнула вирішити національне питання разом з іншими соціалістичними партіями. На засіданні Всеукраїнського комітету ЄСДРП (Поалей-Ціон) та Партії соціалістів-народників Литви ЄРПСТ 3 березня 1917 р. прийнято рішення об'єднатися соціалістичним партіям «іногородцям» з метою захисту національних прав на основі принципу права націй на самовизначення. В основу цього права вони вкладали, по-перше, врахування національних та віросповідуючих обмежень; по-друге, рівноправ'я мов; по-третє, можливість автономно організовуватися всім націям у межах Російської держави [17].

На місцях, зокрема, Київський комітет партії виступав за мир на основі вільного самовизначення і розвитку всіх народів [18]. Оскільки кожна нація має свої національні потреби, про які знає тільки вона сама, рекомендовано організувати при центральних комітетах професійних союзів національні секції, які б і доносили до влади вимоги кожної національної меншості [19].

Не відкидали вони й ідеї «землі обітованної». Коли у листопаді 1917 р. від сіоністів Н.Сиркін запропонував підтримати декларацію міністра іноземних справ Великобританії стосовно Палестини як єврейського колонізаційного осередку, Гольдельман – представник Поалей-Ціон висловив підтримку.

Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП) схилилася до політики національного «розкуття», тобто федеративної республіки з обласним розмежуванням за етнічним принципом та гарантією прав національних меншин. Це сприяло б, на їх думку, вільному національному будівництву[20]. ОЄСРП не відкидала можливість взаємодії з недержавними націями у боротьбі за права національних меншостей [21].

На засіданні ЦК ЄРПСТ у березні 1917 р. вирішено переважною більшістю голосів запропонувати Тимчасовому уряду занести в програму пункт про надання всім національностям права політичного і культурного самовизначення[22]. Всі народності Росії мали бути визнані публічно-правовими суб'єктами. Всі національні союзи мали утворюватися на осно-

ві національних кадастрів шляхом особистої заяви кожного громадянина про свою національність. Проблеми, які виникали б між окремими національностями, мали розв'язуватися автономно кожною національністю, оскільки це не суперечить загальнодержавним інтересам. Компетенція національно-автономних органів та установ могла бути різною для окремих народностей, залежно від ступеня потреб національності.

Чим більше національно-персональний кадастр мав би розходитися з територіальним розселенням і розмежуванням націй, тим обмеженіше було значення персональної автономії для певної нації.

Кожна національність Росії повинна була скликати власні національні установчі збори, на основі рівного, прямого, таємного та пропорційного виборчого права. Ці збори встановлюють як сферу комплектації національної автономії, так і форми внутрішньої організації національного союзу і організацію місцевого національного самоврядування (общини).

Сфера діяльності національних союзів мала включати такі автономні права: 1) право представництва як стосовно членів своєї нації, так і стосовно інших національних союзів і державизагалом; 2) право оподаткування своїх членів.

Мовою центральних державних установ та взаємин з іншими націями повинна бути російська. В національно-однорідних областях – місцева мова. За всіма національними меншинами, що досягли встановленого законом мінімуму, гарантувалося право вільного користування власною мовою в органах місцевого самоврядування [23]. Вирішення національного питання бачилося у поєднанні з територіальним принципом, як основного, і персонального, доповнюючого його.

На засіданні партії 13 липня 1917 р. запропоновано внести пропозицію Тимчасовому уряду опублікувати декларацію «Про право російських націй на широку автономію» та вжити заходів для забезпечення права недержавних націй [24].

Цього ж дня з українського питання ухвалено резолюцію, в якій, виходячи з програми партії, всім народам мало надаватися право національно-територіальної автономії за умови забезпечення прав національних меншин шляхом національно-персональної автономії. Центральна Рада та Генеральний секретаріат мали поповнюватися представниками національних меншин [25]. На VI сесії ЦР, яка відбулася в серпні 1917 р. доповнено склад Ради представниками національних

меншин. Серед єврейського населення прихильники фракції Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії схвально сприйняли цей факт. Зокрема, єврейське населення Білої Церкви на зборах партії висловило довіру ЦР як «міжнародному парламенту України» [26]. Виконавче бюро партії взяло на себе повноваження полегшити впровадження політичної програми – вирішено провести роз'яснювальну агітацію «серед широких мас» [27]. У цьому факті вже проглядався початок фактичного впровадження української автономії.

Сіоністські організації бажали вирішити національне питання не тільки в локальних територіальних межах, а й в глобальних. Так, Уманська організація сіоністської молоді одночасно з вимогами національних прав проголосила вимогу землі: «Повнота національного самовизначення в діаспорі та автономний єврейський центр в Палестині» [28]. Наприклад, метою створення єврейської Територіальної організації (ЄТО) був пошук вільної території за межами Європи на автономних засадах для життя емігрантів-євреїв. Згідно зі статутом ЄТО в пункті 4 документа зазначено, що організація вступає у взаємодію з урядами, суспільними приватними установами, веде перемови і підписує угоди.

Політика ж ЦР щодо національних меншин не викликала у сіоністів підтримку. Це стосувалося відсутністю їх представників у вищих колах влади. Наприклад, Полонський міський комітет сіоністської організації Волинської губернії не погоджувався з діями УЦР стосовно назначення до складу Генерального секретаріату представника від єврейської меншості М. Рафеса. [29].

Цей факт став приводом для скликання загальних зборів сіоністів. Вимога полягала в наданні представництва єврейським народним масам у Центральній Раді та виконавчих органах не за допомогою партій, які переважно були соціалістичного спрямування, а «народні маси самі повинні вибирати представників» до органів державної влади. Друга вимога полягала в вираженні недовіри представництву єврейської нації в виконавчому секретаріаті з національних питань. Цей орган може захищати інтереси не всієї нації, а тільки певну частину. Сіоністські організації покладаючись на демократичність Української Центральної Ради та на право самовизначення народів, намагалися таким чином апелювати до дій Ради [30].

Спільною тенденцією для всіх сіоністських організацій на території України було прагнення до пропорційного представництва кожної політичної сили у вищих колах влади. Євреї Ракітнянської сіоністської організації прийняли резолюцію, що декларувала право мати своїх представників пропорційно у вищих колах влади України. Забезпечувати права єврейського народу не могли представники окремих партій, ця місія повинна покладатися на все населення [31].

Так, міським комітетом сіоністської організації м. Володимирка Волинської губернії, скликаним, щоб обговорити умови представництва євреїв в органах українського самоуправління, прийнято резолюцію, що висловлює прихильне ставлення до УЦР та вимагає, щоб представництво єврейської нації в Генеральному секретаріаті і в інших установах було віддано в руки «широких мас єврейського населення». А представництво з партії Бунд і Об'єднаних єврейських соціалістів з'їзд вважав одностороннім [32].

Негативною реакція сіоністів була на обрання М. Зільберфарба Генеральним секретарем з міжнаціональних справ від євреїв. Зокрема, Мінковський міський сіоністський комітет висловив протест ЦР з вимогою надати можливість самому єврейському населенню обирати своїх представників у виконавчі й крайові органи Ради [33]. Це характеризувалось як узурпація влади в руках меншості, що диктуватиме свою волю єврейському народу через примусову владу Генерального секретаріату УНР, порушуючи таким чином основи САМОВИЗНАЧЕННЯ.

Сіоністська організація «Гатх» м. Ізяслава запропонувала розв'язати цю проблему – надати представництво від єврейської народності двом товаришам Генерального секретаря: одного від блоку соціалістичних партій, другого – об'єднання демократичних народних груп єврейства. Таким чином мали бути представлені широкі кола єврейського населення в УЦР [34].

Резолюція Полтавської організації сіоністів, ухвалена 26 вересня 1917 р. на загальних зборах, схвалила дії УЦР і висловила демократичне прагнення щодо надання широким єврейським масам вибору своїх представників в УЦР та у виконавчих крайових органах [35].

У жовтні 1917 р. центральне виборче бюро сіоністської організації підготувало програму до виборів в Установчі

збори, виділивши такі положення: 1) кандидати, що ідуть за національними списками, не балотуються за іншими списками; 2) депутати Установчих зборів, що пройшли за національними списками, утворюють єврейську фракцію з обов'язковою внутрішньою дисципліною, тобто підкорення меншості більшості та 3) депутати підкорюються всім рішенням Всеросійського єврейського з'їзду [36].

На засіданні Київського обласного бюро сіоністських організацій були винесені пункти, які забезпечили б національні права: 1) за кожною нацією визнавалося право юридичної особи в її публічно-правовому значенні з наданням прав, що забезпечують національні інтереси (право на розвиток власної мови, культури, звичаїв; права самовизначення або культурно-національної автономії); 2) ці права мали забезпечуватися мірами захисту від порушень; 3) і останнє, національні потреби забезпечуються державою. Реалізація національних інтересів на місцях покладалася на національну общину [37].

Національні секретарства Української Народної Республіки мали бути сформовані повноважними органами певної національності, тому що наявний Генеральний секретаріат з Єврейських справ, що орієнтується лише на нечисленні партії, які представляли інтереси невеликої кількості єврейської національності, не могл вважатися представниками єврейської нації [38].

Отже, між єврейськими політичними партіями і організаціями спостерігалися протиріччя з приводу вирішення національного питання. Однією з причин такої несумісності було існування тісної залежності у шляхах забезпечення прав національних меншин та ідеології, якої дотримувалася політична сила. Хоча деякі події вносили корективи в цю взаємодію. Кожна політична сила мала свої погляди на кінцевий результат. Можна виділити два: автономія – визнання національних прав як екстериторіальної нації, інша – створення єврейської держави в Палестині або на інших територіях. Але, як засвідчують політичні програми та партійна діяльність, оптимальним варіантом вирішення цього питання для всіх було пропорційне представництво в органах влади різних рівнів. Це дало б змогу національній меншості відстоювати власні інтереси самостійно, навіть без належності до політичної партії.

1. Маркс К. Манифест Коммунистической партии: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, Соч., 2 изд., Т. 4. – 1955. – 459 с.
2. Карапетян Л.М. Федеративное государство и правовой статус народов / Карапетян Л.М. – М., 1996. – 120 с.
3. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / Бауер О. – К.: Основні цінності, 2004. – 120 с. – (Сер. «Спадщина»).
4. Карапетян Л.М. Федеративное государство и правовой статус народов / Карапетян Л.М. – М., 1996. – 120 с.
5. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання: в 55 т. / Ленін В.І. – К.: Видавництво політичної літератури України, Т. 24 (Вересень 1913 – березень 1914), – 1972. – 552 с.
6. Там само. – с. 127 – 133, 167 – 171.
7. Онищенко І. Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітичний аналіз): Монографія / Онищенко І. Г. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
8. ІР НБУ ім. Вернадського – Ф. Х. – Спр. 14834. – Арк. 2-3.
9. Устименко В.М. Етнополітичні процеси в Україніна початку ХХ ст.: стан та особливості. – Київ, Інститут історії України НАН України, 2007. – 82 с.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.10. – Арк. 9 – 15.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.10. – Арк. 53
12. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.
13. Робітничая газета (Київ). – 1917. – 18 серпня
14. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 16.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.12. – Арк. 55.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 14.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.127. – Арк. 4.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.166. – Арк. 3.
19. Еврейская рабочая хроника (Киев). – 1917. – 20 апреля.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 4 – 5.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр.51. – Арк. 41
22. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 3.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 41, 42 – 43, 45.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 42.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 3 – 4.
26. Робітничая газета (Київ). – 1917. – 23 серпня
27. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 40.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 17.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 9.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 1 – 2.
31. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 4.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 5
33. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 6 – 7.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 8.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 3.
36. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 6.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 17.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 13.